

Владимир Зубок

ПРОВАЛЕНАТА ИМПЕРИЯ

ИК „ЕМАС“

ВЛАДИСЛАВ М. ЗУБОК

ПРОВАЛЕНАТА ИМПЕРИЯ

СЪВЕТСКИЯТ СЪЮЗ

ОТ СТАЛИН ДО ГОРБАЧОВ

Превод от английски: Емилия Ничева-Каракостойчева

На родителите ми
Мартин и Людмила Зубок

Vladislav M. Zubok

A FAILED EMPIRE

THE SOVIET UNION IN THE COLD WAR
FROM STALIN TO GORBACHEV

© The University of North Carolina Press

Владислав М. Зубок

ПРОВАЛЕНАТА ИМПЕРИЯ

СЪВЕТСКИЯТ СЪЮЗ ОТ СТАЛИН ДО ГОРБАЧОВ

Превод: Емилия Ничева-Карастойчева

Редактор: Цвета Германова

Оформление на корицата: Борис Драголов

© ИК „ЕМАС“

Всички права запазени!

ПРЕДГОВОР

Тази книга изследва мотивите, въвлекли Съветския съюз в Студената война, в глобална конфронтация със Съединените щати и съюзниците им. Отварянето на архивите на Русия и на другите държави от някогашния комунистически блок предоставя изключителна възможност за анализ на съветското минало. Забележително е изобилието от документи за вътрешната политика, за социалните и културните процеси зад някогашната желязна завеса. Вече могат да се изучават решенията на Политбюро, да се прегледа час по час телеграфната кореспонденция между комунистическите вождове, да се проследи как импулсите отгоре се разпространяват по бюрократичната мрежа; възможно е дори да се прочетат частните дневници на комунистическите апаратчици. Редица критически исторически дискусии събират ветераните на политическия процес и пресъздават емоционалната атмосфера, която липсва в протоколните свидетелства.

Благодарение на всички тези източници за Студената война може да се пише не само като за сблъсък между великите сили и свръхпроизводството на смъртоносни оръжия. Историята е на първо място разказ за хората, за техните движещи мотиви и надежди, за човешките престъпления, илюзии и грешки. Съветската Студена война се разгръща на много фронтове и има много измерения – от „Чекпойнт Чарли“ в Берлин до московските кухни, където дисиденти обсъждат „човешкото лице“ на комунизма; от Политбюро в Кремъл до студентските общежития. Студената война е война на нерви и ресурси, но най-вече – битка на идеи и ценности. Появиха се и международни сравнителни изследвания – интелектуално достижение, което поставя съветската политика и поведение в по-широк план – в контекста на империята. Напоследък учените все по-подробно осветяват влиянието на кремълските съюзници и сателити върху съветските международни начинания. Някои от най-удивителните разкрития на „новата“ историография на Студената война свидетелстват как Китайската народна република, Северна Корея, Източна Германия, Куба, Афганистан и други сателити влияят върху мотивите, плановете и преценките на Москва.¹

В основата на тази книга лежат разширениите хоризонти и новите ме-

тодологически предизвикателства. Аз съм руски учен по националност и образование, а живея и работя в Съединените щати от началото на 90-те. Месеците изследователска работа в руските, американските и други архиви, участието ми в множество международни научни конференции и общуването с колеги, приятели и критици оказаха съществено влияние върху последните петнайсет години от живота ми. Участието ми в двайсет и четири серийния проект на Си Ен Ен за Студената война беше ново преживяване, което заостри вниманието ми към значимостта на възприятията, образите и колективните представи. Накрая, преподавателската работа в Темпъл Юнивърсити продължава да ми напомня, че поуките и опитът от миналото не се предават автоматично на новите поколения. Без непрекъснати изследвания, дискусии и преповтаряне уроците и действителността на Студената война се превръщат в скучна статистика. Трудно е, но е необходимо, да се обсъжда конфронтацията между двете суперсили и да се обяснява как тя формира съвременния свят.

Тази книга продължава изследването, започнато преди повече от десетилетие съвместно с Константин Плешаков. Концептуалната рамка, с която обяснявам съветското поведение и мотиви, не е променена. Става дума за революционно-имперската парадигма. Сигурността и могъществото са основни приоритети на Сталин и наследниците му. Тези лидери защитават съветските интереси с всички методи на политиката от позиция на силата и обслужващата я дипломация. Същевременно външнополитическата мотивация на Сталин и наследниците му не може да бъде откъсната от начина им на мислене и от това *кои бяха те*. Вождовете на Съветския съюз, съветският елит и милиони съветски граждани са потомци на велика и трагична революция, движени от месианска идеология. Невъзможно е да се обяснят мотивите на СССР в Студената война, без да се опитаме да разберем как съветските лидери, елит и народ схващат света и себе си. Една от гледните точки към проблема е съветската идеология. Друг начин да осмислим съветските мотиви е да разгледаме съветския опит, особено влиянието на Втората световна война. Трети път за изследване е да изучаваме съветските ръководители и елит, както и формиралите ги културни фактори.

Книгата съдържа десет глави, посветени на основните процеси, политики и вождове на Съветския съюз от епохата на Студената война. В Първа глава се анализира огромното влияние на Втората световна война върху съветската политическа класа и народа като цяло и се обяснява как преживяното по време на войната се превръща в стремеж не само към без-

опасност, но и към геополитическо превъзходство и създаване на „външна“ империя. Във Втора глава е обяснено защо политиката на Сталин, толкова успешна при изграждането на съветската империя, разклаща крехкото следвоенно сътрудничество между Великите сили и подклажда Студената война. В Трета глава, базирана на проучвания върху съветската политика в Германия, е очертано разминаването между кремълските геополитически планове и реалностите и динамиката на съветската империя в Централна Европа. В Четвърта глава се изследват промените в съветската външна политика след смъртта на Stalin, породени не само от новите геополитически и идеологически приоритети на новото ръководство, но и от съветската вътрешна политика. Пета глава е посветена на влиянието на термоядрената революция и новите технологии за създаване на балистични ракети върху съветската доктрина за национална сигурност (специално внимание е отделено на уникалния „принос“ на Хрущцов за най-опасната криза през Студената война).

Шеста глава е особено важна. В нея се разглежда темата за социалната и културната трансформация на съветския елит и общество в посока към десталинизация. Анализирани са романтизъмът и оптимизъмът на пост-сталинисткия период и първите пробойни на вътрешния фронт, както и появата на новото поколение – „децата на 60-те“, феномен, който ще отекне мощно двайсет и пет години по-късно в ерата на Горбачов. В Седма глава се изследват съветските подбуди за разведряване, като специално се акцентира върху личната мотивация и участието на Леонид Брежнев. В Осма глава е описано как СССР възприема залеза на разведряването и пътя, довел съветските войски в Афганистан. В Девета глава се разглежда как старата гвардия предава властта на Михаил Горбачов и „децата на 60-те“. В последната глава, където са включени различни тълкувания за края на Студената война и разпадането на Съветския съюз, предлагам и своето обяснение, подчертавайки изключителната роля на Горбачов и романтичната му идеология, наречена „ново мислене“.

Изучаването на този насытен със събития период очевидно не може да претендира за изчерпателност в такъв обем. Надявам се тази книга, съсредоточавайки се върху основните процеси, да компенсира пренебрегването на някои събития и прекалено изчерпателното тълкуване на други. Аз лично съжалявам най-много за липсата на систематичен обзор на съветската икономическа и финансова история. От последните глави на книгата става ясно, че икономическата стагнация през 70-те и 80-те години на миналия

век по време и след режима на Брежnev и неспособността на политическа-та класа да я овладее, допринася за залеза на съветското глобално влияние и е сред основните причини за разпадането на Съветския съюз. По-задълбочено изследване на съветската военна стратегия и военно-промишления комплекс несъмнено би ми позволило да обоснова необоримо множество подозрения и интуитивни хипотези за съветското поведение на международната сцена. Знайно е, че най-добрата книга е ненаписаната.

Тази книга не би видяла бял свят без подкрепата, без безрезервната поддръжка и вдъхновението на безброй приятели и колеги. Особено щастлив съм да бъда част от международната мрежа на учените, изследващи проблемите на Студената война. Проектът „Международна история на Студената война“ в Центъра за международни изследвания „Удру Уилсън“ съставлява сърцевината на тази мрежа. „Ветеранская“ ми тениска с надпис „ПМИСВ“ помни много конференции, на които съм представял анализите си и съм ги обогатявал с идеите и прозренията на колегите си. Ръководителите на проекта Джеймс Г. Хершбърг, Дейвид Вулф и Крисчън Остерман ми помогнаха с коментари и съвети и достъп до наскоро разсекретени архиви. Изразявам сърдечна благодарност и на Мелвин Лефлър, Джефри Брукс, Уилям С. Уол福特, Джеймс Блайт, Филип Бренър, Арчи Браун, Джак Матлок, Робърт Инглиш, Реймънд Гартхоф, Лио Гловчовски, Марк Крамър, Жак Левеск, Од Арне Вестад, Норман Наймарк, Виктор Заславски и Ерик Шираев за споделените идеи, документи и критични коментари. Мелвин Лефлър ме запозна с резултатите от последното си проучване върху американската външна политика. Чън Дзиен, водещ американски историк от китайски произход, с когото имаме еднаква рождена дата, ме обогати с някои нюанси за контактите между „Големия брат“ (Съветския съюз) и Китайската народна република.

Започнах тази книга, докато работех в Националния архив по сигурността – уникален неправителствен институт и библиотека, понастоящем базирани в университета „Джордж Вашингтон“. Томас С. Блантън, Малкълм Бърн, Уилям Бър, Уил Фероджиаро, Питър Корнблух, Сю Бечъл и Светлана Савранская ми помогнаха да съчетая проучването с великото приключение за откриване на нови свидетелства за Студената война в различни архиви по света. От 2001-ва година Историческият факултет на Темпъл Юнивърситети ми осигури нов академичен дом и място, където учените срещат обичайните си „клиенти“ – студентите. Ричард Имерман ме убеди,

че някои паралели между съветските и американските действия и решения, особено в Третия свят, не са само рожба на въображението ми. Други мои колеги, особено Джеймс Хилти, Хауърд Сподек, Джей Б. Локенауър, Дейвид Фарбър, Петра Гьоде и Уил Хичкок ме окурожаваха – лично и професионално. Ралф Йънг разшири кръгозора ми с разказите си за начина, по който американците са възприемали съветската заплаха през 50-те и 60-те години на миналия век.

Тази книга щеше да е немислима без подкрепата и съветите на безброй учени и архивисти в Русия – Владимир Печатнов, Сергей Мироненко, Олег Наумов, Александър Чубарян, Наталия Егорова, Наталия Г. Томилина, Татьяна Горяева, Зоя Водопянова, Олег Скворцов, Юрий Смирнов, Леонид Гилянски, Елена Зубкова и Рудолф Пихоя. Редакторът на „Источник“ Сергей Кудряшов непрекъснато проявяваше интерес към изследователската ми дейност. Президентът на Грузия Едуард Шеварнадзе намери време за интервю и ми осигури достъп до Грузинските президентски архиви. Изключително съм благодарен на служителите във фондация „Горбачов“, Руския държавен архив за социална и политическа история, архива на Външното министерство на Руската федерация, Руския държавен архив за съвременна история, Централния архив на обществените движения в Москва, Грузинския президентски архив и Държавния архив на Армения за търпението, с което посрещаха безкрайните ми молби. От руските ветерани от Студената война научих, наред с всичко останало, да разглеждам документите в личен и исторически контекст. Особено признателен съм на Анатолий Черняев, Анатолий Добринин, Георгий Шахназаров, Карен Брутернц, Георгий Арбатов, Георгий Корниенко, Николай Детинов, Виктор Стародубов, Виктор Суходрев, Ростислав Сергеев, Егор Лигачов, Серго Микоян, Давид Стуруа, Олег Трояновски и Александър Яковлев. Олег Скворцов ми предостави стенограмите от разговорите си с някои ветерани от администрацията на Горбачов, проведени в рамките на Проекта за устна история за края на Студената война, осъществен от Националния архив по сигурността и Института по обща история към Руската академия на науките.

Нюйоркската „Карнеги Корпорейшън“ финансира изследователската ми дейност в Русия, Грузия и Армения. В различни етапи от работата ми Йохен Лауфер, Михаел Лемке, Михаел Туман, Гейр Лундестад, Улав Ньолстад, Ксаба Бекес, Алфред Рибер, Ишван Рев, Леополдо Нути, Виктор Заславски, Елена Ага-Роси и Силвио Понс ми съдействаха за проучвания в Германия, Норвегия, Унгария и Италия.

Най-дълбока признателност изразявам на изчелите ръкописа на книгата – изцяло или от части. Джон Луис Гадис и Уилям Таубман прочетоха няколко варианта на ръкописа, призовавайки ме към яснота и краткост. Ралф Йънг, Боб Уинтърмут и Ута Кресе-Рейна са незаменимите ми първи читатели. Джефри Брукс, Уилям С. Уолфърт, Дейвид Фарбър, Ричард Имерман, Петра Гьоде, Виктор Заславски, Хауърд Сподек и Дейвид Зирлер коментираха различни части и глави от книгата. А Карolina Прес и Чък Гренч от Университета на Северна Каролина проявиха безгранично търпение и отзивчивост.

Писането и изследователската дейност изискват усамотение, но и безрезервна подкрепа от близките. Съпругата ми Елена, децата ми Андрей и Миша и родителите ми Людмила и Мартин Зубок са най-значимите ми поддръжници. Вдъхновение за тази книга черпех основно от родителите си. Дълго време писах за Студената война. Те обаче са я преживели отначало до край. Тази книга е посветена на тях.

ПЪРВА ГЛАВА

СЪВЕТСКИЯТ НАРОД

И СТАЛИН МЕЖДУ ВОЙНАТА И МИРА (1945 г.)

Рузвелт смяташе, че руснаците ще се молят коленопреклонно пред Америка, понеже страната им е бедна — без индустрия, без препитание... Но ние гледахме другояче на нещата.

Народът беше готов на саможертва и борба.

— Молотов, юни 1976 г.

Движат ни не емоциите, а разумът, анализът, преценката.

— Сталин, 9 януари 1945 г.

В утрото на 24 юни 1945 година над Червения площад се лее дъжд като из ведро, но десетките хиляди елитни съветски войници не го забелязват. Застанали мирно, те са готови да минат в маршова стъпка през площада, за да отбележат триумфа си над Третия райх. Точно в десет маршал Георгий Жуков, яхнал бял кон, излиза от кремълските врати и дава знак, че Парадът на победата започва. Кулминацията на празника е, когато обкичени с медали офицери хвърлят пред Мавзолея на Ленин двеста пленени германски знамена. Приподигнатата атмосфера обаче създава превратно впечатление. Въпреки победата Съветският съюз е изтощен колос. „Империята на Stalin е извоювана с потоци руска кръв“, заключава британският историк Ричард Оувъри. Историци и демографи още спорят относно точния брой на загиналите. Макар на Запад да са убедени в противното, човешките ресурси на Съветския съюз не са неограничени; в края на Втората световна война Съветската армия е определяла не по-малко от германската. Нищо чудно, че съветските ръководители и експерти изчисляват педантично материалните щети от нацисткото нашествие, но се страхуват да оповестят истинския брой на човешките жертви. През февруари 1946 година Stalin обявява, че Съветският съюз е дал 7 милиона жертви. През 1961-ва Никита Хрушчов „актуализира“ цифрата на 20 милиона. Проведе-

ните след 1990 година проучвания сочат, че жертвите на войната са още повече – 26.6 милиона, включително 8 668 400 униформен личен състав. Дори и тези данни обаче са спорни – някои руски учени твърдят, че проучването е непълно.² В крайна сметка Съветският съюз печели пиррова победа над нацистка Германия.

Зверствата на нацистките нашественици и методът на тотална война, прилаган от съветския политически и военен елит, сеят смърт и сред цивилните граждани, и сред военните. От началото до края на войната съветските власти проявяват ужасяващо безразличие към човешкия живот. За сравнение: жертвите, които Америка дава на двата фронта – Тихоокеанския и Европейския – са 293 000.

Огласените след разпадането на Съветския съюз данни потвърждават оценките на тогавашното американско разузнаване за съветската икономическа немощ.³ По официални данни загубите възлизат на стойност 679 милиарда рубли. Тази сума „надвишава националното богатство на Англия и Германия и съставлява една трета от националното богатство на САЩ.“ И материалните, и човешките загуби са огромни. По-късно съветските власти оценяват щетите от войната на 2.6 трилиона рубли.

Наскоро изнесени данни разкриват, че мнозинството съветски функционери и народът искат не конфронтация със Запада, а мирно възстановяване на страната. Но, както знаем, след края на Втората световна война поведението на Съветите в Източна Европа е брутално и безапелационно. В Близкия и Далечния изток Съветският съюз повежда битка за военни бази, петролни концесии и сфери на влияние. Всичко това, наред с идеологическата реторика, постепенно довежда Москва до конфронтация със САЩ и Великобритания. Как успява една изтощена и съисипана държава да се изправи срещу Запада? Какви вътрешни и международни фактори обуславят политиката на СССР? Какви са целите и стратегията на Сталин?

ТРИУМФ И УНИНИЕ

Войната срещу нацистите разкрепостява съветските хора. През 30-те години на миналия век поголовният държавен терор постепенно залиcha границите между доброто и злото – днешният „образцов“ съветски гражданин утре се превръща във „враг на народа“. Войната помита социалната парализа от 30-те години и мнозина започват отново да мислят и да дейс-

тват независимо. В окопите хората си възвръщат доверието един към друг и започват наново да се сближават. Както в европейските страни през Първата световна война, така и в СССР по време на Великата отечествена война се сформира „фронтово поколение“ или „поколение на победата“. Принадлежността към тази общност удовлетворява потребността от приятелство, съпричастност и солидарност – чувства, които често липсват у дома. Мнозина помнят преживяното до края на живота си.

Войната оставя и други дълбоки следи. Доказаната неспособност, грубите грешки, egoизмът и машинациите на властта по време на голямото отстъпление от 1941-1942 година подкопават авторитета на държавните и партийните институции, както и на различните видове власти. Освобождаването на Източна Европа позволява на милиони съветски граждани за пръв път да прекрачат отвъд ксенофобската атмосфера в родината и да видят нови земи. Саможертвите по бойните полета подхранват идеализма и романтизма на най-извисените млади руски интелигенти, записали се доброволно в армията. Чувството, че водят справедлива битка срещу нацизма, и натрупаният задграничен опит пораждат мечти за политическо и културно освобождение. Съюзът между СССР и западните демокрации подхранва надежди за възстановяване на гражданскаята свобода и спазване на човешките права. Дори влиятелни личности, които не хранят илюзии, споделят тези мечти. В разговор с журналиста Иля Еренбург писателят Алексей Толстой се пита: „Какво ли ще е след войната? Хората вече са други.“ През 60-те години на миналия век Анастас Микоян, един от приближените на Сталин, си спомня, че милиони завърнали се от Запад съветски хора „са променени, с по-широк хоризонт и нови потребности.“ В обществото витает усещането, че режимът е длъжник на народа.

През 1945 година немалко образовани, доблестни офицери от Съветската армия споделят чувствата на декабристите. (Това са онези сред най-интелигентните руски офицери, които след войната с Наполеон се завръщат в родината, вдъхновени от либералните политически идеи, и по-късно организират военен метеж срещу автократията.) Един от тях си спомня: „Смятах, че след Великата отечествена война трябва непременно да последва повсеместен социален и културен ренесанс – както след войната от 1812 година. С нетърпение очаквах да дам своя принос за това прераждане.“ Младите ветерани от войната очакват държавата да ги възнагради за страданието и саможертвата „с по-голямо доверие и повече права, а не само с билети за бесплатно пътуване.“ Сред тях са бъдещите свободомис-

лещи, допринесли за „размразяването“ на отношенията със Запада след смъртта на Сталин и по-късно безрезервно подкрепили реформите на Михаил Горбачов.

Войната е първото събитие след Руската революция, което преобразява националната идентичност на съветския народ. Това се отнася особено до етническите руснаци, чието национално самосъзнание е доста размито в сравнение с другите етнически групи в СССР. От средата на 30-те години руснаците са основните попълнения в партията и държавната бюрокрация, а руската история е гръбнакът на новата официална патриотична доктрина. Филмите, художествените и историческите книги представят СССР като наследник на имперска Русия. Царете, „обединили“ великата империя, заемат мястото на „интернационалния пролетариат“ в героичния пантеон. Ала именно немското нашествие подхранва у руснаците новото чувство за национално единство. През юли 1944 година Николай Иноземцев, сержант от артилерийското разузнаване и бъдещ директор на Института за световна икономика и международни отношения, пише в дневника си: „Руснаците са най-талантливата и надарената нация на света, с безкрайни възможности. Въпреки недостатъците и грешките си, Русия е най-прекрасната страна на света.“ А в деня на победата отбелязва: „Сърцата ни преливат от радост и гордост: Ние, руснаците, можем да се справим с всичко! Сега целият свят го знае. И това е най-добрата гаранция за бъдещата ни сигурност.“

Войната изважда наяве и грозната, репресивна страна на съветската армия. Сталинизът не само превръща съветския народ в жертва, но и разклаща моралните му устои. Много войници в Съветската армия са отраснали като деца на улицата и гетата и не познават нормите на цивилизования градски живот.⁴ Прекосили границите на Унгария, Румъния и Третия райх, мнозина съветски офицери и войници изгубват човешкия си облик и се отдават на мародерство; пият, грабят, изнасилват и убиват цивилни граждани. Цивилното население из цяла Германия и Австрия става жертва на жестоко плячкосване и без милостно отношение от страна на съветските военни.⁵ Съветският военен журналист Григорий Померанц изразява ужаса си от „грозните деяния на герои, преминали през огъня на битките от Сталинград до Берлин“. Какво ли би било, ако руснаците се бяха борили със същото настървение за гражданска права!

Новата вълна русоцентристки патриотизъм подхранва чувството за пре-възходство и оправдава бруталността. Битката за Берлин става крайъгъл-

лен камък на идеята за руското всемогъщество. Новата митология на победата замъглява спомените за последните кланета (ненужни от военна гледна точка) и жестокостта към цивилните. Култът към Сталин се разпространява масово сред милиони руснаци и много други етноси. Военният ветеран и писател Виктор Некрасов си спомня: „Никой не съди победителите. Простихме всички злодеяния на Stalin!“ Десетилетия наред милиони ветерани от войната отбелязват Деня на победата като национален празник и мнозина вдигат наздравица за Stalin като тихен вожд в победоносната война.

В реалния живот положителните и отрицателните резултати на войната се смесват и замъгват. Донесените от Европа военни трофеи – бижута, дрехи, часовници – играят същата роля като американските помощи – подклаждат недоволството на руските военни, на работниците и членовете на техните семейства, задето не живеят в най-добрая възможен свят, противно на твърденията на държавната пропаганда. Същите онези ветерани, които са ограбвали и мъчили европейски цивилни, изразяват открито презрение към служителите на Народния комисариат по вътрешните работи (НКВД) и СМЕРШ („Смърт на шпионите – сталинското военно разузнаване в Съветската армия, 1941-45“) – най-ловещите отдели на тайната полиция. Някои предизвикват официалните пропагандатори публично и на партийни събрания. Според много рапорти офицери и войници влизат в конфликт с местната власт и дори разпространяват позиви с призиви за „отхвърляне на несправедливата власт“. СМЕРШ докладва, че офицерите недоволстват и искат „да пратят вдън земя социалистическия бардак“. Най-широко тези настроения са разпространени сред съветските войски, дислоцирани в Австрия, Източна Германия и Чехословакия.⁶

Бунтарският дух така и не прераства в метеж. Напрежението от битките отшумява и повечето ветерани изпадат в социален ступор, неспособни да се адаптират към нормалния живот. Померанц си спомня как „през есента на 1946 година много демобилизиирани войници и офицери падат духом и се превръщат в безволеви създания.“ В следвоенния живот, заключава Померанц, „всички ние, с нашите медали и почетните ни грамоти, не значехме нищо“. Завърнали се в провинцията, в малките градове и крайните квартали, много ветерани задлъжняват, стават пияници и крадци. В Москва, Ленинград и другите големи градове потенциалните млади лидери сред ветераните откриват, че партийната кариера е единственият път към социален и политически просперитет. Някои се впускат по него. Мно-

го повече намират убежище в учението и в удоволствията на младостта – любовни приключения и забавления. До голяма степен пасивността на ветераните се дължи на шока и изтощението, обзели завърналите се у дома. Скоро след демобилизацията Александър Яковлев, бъдещ партиен апаратчик и поддръжник на Горбачов, наблюдава как през гарата в родния му град минават влаковите композиции, извозващи съветски военнопленници от германските лагери към съветските лагери в Сибир, и изведнъж проглежда за тежката действителност в СССР: гладуващи деца, конфискация на зърното на селяните, строги присъди за дребни нарушения. „Ставаше все по-очевидно, че всички лъжат“, спомня си той, визирачки всенародните тържества след войната. Друг ветеран – бъдещият философ Александър Зиновиев, споделя: „Положението в страната се оказа по-лошо, отколкото си го представяхме, като се позовавахме на слухове, живеейки [с оккупационната съветска армия] охолно в чужбина. Войната бе изцедила държавата до последно.“ Най-висок дан плащат Русия, Украйна и Беларус – някои региони изгубват над половината си колхозници, предимно мъже.

За разлика от американските войници, които по правило се завръщат към спокойната семейна атмосфера, съветските ветерани са изправени пред стотици лични трагедии на осакатени и обезобразени хора и пред съсирана живот на милиони вдовици и осиротели деца. Почти два miliona са официално признатите „инвалиди“ с физически и умствени отклонения. Дори привидно здрави ветерани са повалени от необясними заболявания и болниците са препълнени с млади пациенти.

След войната съветският народ копнее за мир и стабилност. И гражданиците, и селяните са изтощени от войната и военните повинности. Стопяват се приповдигнатият дух и романтичният патриотизъм, вдъхновявали младите – особено образованите – мъже и жени в края на 30-те години на миналия век. Същевременно ксенофобията и сталинисткият мит за враждебното обкръжение остават вкоренени в съзнанието на масите. Обикновените граждани вярват на пропагандата, която обвинява западните съюзници за липсата на незабавен напредък и нездадоволителните резултати. И посъщественото – на съветския народ му липсва енергия, а и няма институции, за да продължи „пълзящата десталинизация“, започната по време на Великата отечествена война. Повече от всяко друго мнозинството благоговее пред „великия вожд“ Сталин. И най-вече руснаците не успяват да трансформират забележителното си национално пробуждане в култура на себеважение и автономно гражданско поведение. Голяма част от руското об-

щество възприема победата във Втората световна война като символ на величавата сила на общността и ритуално скърби за жертвите. В началото на Студената война тези настроения обслужват Сталин и му помагат да осъществява необезпокояван външната си политика и да овладява недоволството и разногласията в страната.

ИЗКУШЕНИЯТА НА „СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯ ИМПЕРИАЛИЗЪМ“

Съветският елит отдава победата на колективните си усилия, а не само на лидерството на Сталин. На 24 май 1945 година по време на пищния банкет в Кремъл в чест на червеноармейските командири тези настроения са твърде осезаеми и Сталин сякаш прекланя глава. Павел Судоплатов, оперативен служител на НКВД и организатор на партизанското движение по време на войната, си спомня: „Гледаше ни – до един млади генерали и адмирали – като потомство, което сам е отгледал, сякаш сме му деца и наследници“. Дали Сталин ще се съгласи да ръководи държавата заедно с новата управляваща класа (номенклатурата), както е разчитал на нея по време на войната?

Същевременно победата и безпрецедентното навлизане на съветските въоръжени сили в сърцето на Европа укрепва връзката между Сталин и елита. Микоян си спомня колко се радвал на приятелските взаимоотношения, установили се сред обкръжението на Сталин в онези години. Твърдо вярвал, че убийствените чистки от 30-те години на миналия век няма да се повтарят. „Хората, които служеха на Сталин“, разказва той, „отново изпитваха другарски чувства към него и му се доверяваха.“ Същите чувства споделят хиляди военни, политически и икономически кадри. Руското и проруското мнозинство в цивилната и военната администрация боготвори Сталин не само като военен, но и като *национален* вожд. По време на войната в официалния речник думата *держава* придобива смисъл на „велика сила“. Филми и романи възхваляват руските царе, създали силната руска държава, преодолявайки и външни, и вътрешни врагове. На споменатия от Судоплатов банкет Сталин вдига тост „за здравето на руския народ“. Сталин оценява високо безкрайното търпение на руснаците и лоялността им към неговия режим. „С ясни убеждения, силна воля и търпение“ руският народ понесе тежки загуби, превръщайки се в „решаващ фактор за историческата победа“.

да“. Така, вместо да поощри всички *съветски* деятели, Сталин поставя на първо място *руснациите*.

Русоцентристки кампании се разгарят в новите погранични региони на Съветския съюз, особено в Прибалтика и Украйна. Не става дума единствено за културно влияние; събитията всъщност са прелюдия към насилиственото изселване на хиляди латвийци, литовци, естонци и жители на Западна Украйна в Сибир и Казахстан. Десетки хиляди преселници от Русия, Беларус и от рускоговорящата Източна Украйна се настаниват в домовете им. Тайната полиция и възстановената ортодоксална църква с контролираната от държавната власт патриаршия обединяват усилия да изолират пограничните католически църкви и украинските униатски енории от влиянието на Ватикана.

Руснаци заемат важните постове в критичните и деликатни сектори на държавния апарат, измествайки другите етноси (особено евреите). По време на войната бюрократичната машина на Сталин решава, по думите на Юрий Слежкин, „че евреите в СССР са сформирали етническа диаспора“ с твърде много контакти в чужбина. Това означава, че съветската интелигенция, сред която евреите преобладават, „всъщност не е руска и следователно не е напълно съветска“. Още преди съветските войски да открият нацистките лагери на смъртта в Полша, по заповед на Сталин завеждащи съветската пропаганда Александър Шчербаков подема тайна кампания за „прочистване“ на Партията и държавата от евреите. Информацията за проявения от евреите героизъм във войната и за ужасяващите свидетелства относно Холокоста се потуяват. Много съветски граждани са убедени, че евреите първи са побягнали от врага и последни са заминали за фронта. Масов антисемитизъм се разпространява като пожар, окуряван и подстрекаван от властта. Замислената след войната чистка на евреите от държавния апарат бързо обхваща всички съветски институции.

Манипулацията на традиционните символи и институции и разгарянето на официалния антисемитизъм изправят сталинистката държава пред съществени дългосрочни рискове. Руснациите възхваляват великия вожд, но украинците и другите националности се чувстват пренебрегнати и дори обидени. Много официални и публични личности – евреи или не – възприемат официалния антисемитизъм като удар по идеала за комунистически „интернационализъм“. Манипулацията на националистическите чувства отваря пробойни и залага капани в сърцевината на съветската бюрокрация, които ще излязат наяве по-късно.